САЙЛОВ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Азамат Адизов
Мустақил тадқиқотчи
azamat7707@mail.ru

Annotation. This article provides a comparative analysis of the history of elections in the world with Central Asia, that is, a comparative analysis of the formation of elections in Turkistan is given. The formation of the electoral system, the electoral process, the requirements for elections, the rights of voters are compared. They also studied the requirements for the elections in Turkistan, which were scientifically substantiated and formed in Uzbekistan before independence.

Keywords: Democracy, elections, youth censorship, gender censorship, property censorship, electoral process, Tashkent Duma, Turkestan Autonomy

Аннотация. В данной статье приводится сравнительный анализ истории выборов в мире с Центральной Азией, то есть дан сравнительный анализ формирования выборов в Туркистане. Сравниваются формирование избирательной системы, избирательный процесс, требования к выборам, права избирателей. Также были изучены требования к выборам в Туркистане, которые были научно обоснованы и сформированы в Узбекистане до обретения независимости.

Ключевые слова: Демократия, выборы, возрастной ценз, гендерная ценз, имущественных ценз, избирательный процесс, Ташкентская Дума, Туркестанская автономия.

Аннотация. Ушбу мақолада дунё мамлакатлари микёсидаги сайлов тарихини Ўрта Осиё билан, яъни Туркистон ҳудудидаги сайловларнинг шаклланиши қиёсий таҳлил этилган. Бунда сайлов тизимининг шаклланиши, ўтказилиш жараёнлари, сайловга қўйилган талаблар, сайловчилар ҳуқуқлари таққосланган. Шунингдек, Туркистон ўлкасидаги ўтказилган сайловларнинг ўз навбатида қандай талабларга нисбатан жавоб берганлиги ҳамда сайлов Ўзбекистонда мустақилликка қадар шаклланганлиги ўрганилди ҳамда манбаалар асосида илмий асосланган.

Калит сузлар: Демократия, сайлов, ёш цензи, жинс цензи, мулк цензи, сайлов жараёни, Тошкент думаси, Туркистон мухторияти.

Сайловлар мамлакатда давлат ҳокимиятини фуқароларнинг хоҳиш – истакларини қонуний йўл билан шакллантириш воситаси, фуқароларнинг ўз мамлакатларини билвосита (вакиллари оркали) бошқаришда иштирок этиш усулидир. Адолатли, ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини бунёд этишнинг энг самарали ва бирдан-бир тўғри йўли умумхалқ сайловлари эканлиги эндиликда ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ўз исботини топди дейишга барча асослар бор. Буни илгор демократик мамлакатлар тажрибасида кўрсатиб турибди.

Агар биз дунё мамлакатларининг сайлов тизими соҳасидаги тажрибаси ва ҳозирги аҳволини таҳлил қиладиган бўлсак, фуқароларнинг сайлаш

ҳуқуқи масаласида маълум бир тафовут ва чеклаш ҳолатлари мавжудлигини ҳамда замон зайлига қараб айрим қоидаларнинг ўзгариб ва янгиланиб борганини кўрамиз.

Мисол учун, фуқароларнинг сайлаш (овоз бериш) ҳуқуқини олиб кўрайлик: 1) сайловда қатнашувчиларнинг ёши масаласи. Дунёнинг кўпчилик мамлакатлари, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасида ҳам, сайлов кунигача 18 ёшга тўлган фуқаролар сайлаш ҳуқуқига эга. Аммо, баъзи мамлакатларда, масалан, Бразилия, Никарагуа, Куба ва Эронда 16 ёш, Индонезияда 17 ёш, Швейцарияда 20 ёш, Боливия, Марокаш ва Х,индистонда эса 21 ёшга тўлган шахсларгина сайловда овоз бериш ҳуқуқига эгадирлар. Дунёнинг энг илғор мамлакатлари сирасига кирган АҚШ да ҳам сайловчиларнинг ёш чегараси кўп йиллар давомида 21 ёш бўлиб келди. Ёшларнинг талаб ва истакларини ҳисобга олишга мажбур бўлган АҚШ Конгресси 1971 йилда мамлакат констициясига 26-қўшимчани киритиб, 18 ёшга тўлган фуқароларга сайлаш ҳуқуқини беришга қарор қилди. Шу билан бирга фуқаролар ўзларининг қайси жинси вакили бўлишидан қатъий назар, маълум ёшга етгач, сайлов ҳуқуқига эга эканлиги барча демократик мамлакатларнинг конституцияларида қайд этилган.

Бирок, кўпгина мамлакатларда аёллар эркакларга қараганда анча кейин, яқин ўтмишдагина сайлаш ҳуқуқини қўлга киритганлар. Аёлларнинг сайлаш ҳуқуқи АҚШда 1918 йилда, Францияда - 1944 йилда, Италия ва Японияда - 1945 йилда, Грецияда – 1956 йилда, Швейцарияда - 1971 йилдан бошлаб қонуний кучга кирган. Айрим мусулмон давлатларида эса, масалан (Иордания ва Мавритания) аёллар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга эмаслар. Аргентина ва Бразилияда аҳолининг бошқа бир қатлами, яъни армиянинг сиёсатга аралашувига йўл қўймаслик мақсадида ҳарбий хизматчилар сайловларда иштирок этмайдилар.

Ўзбекистондаги сайлов тарихи қандай? Бу масалада биз АҚШ ёки Англия сингари давлатдагидек ривожланиш даври узоққа бориб тақалмасада, бироқ сайлов тизимини шаклланиши бўйича ўз тарихимизга эгамиз. Мустамлакачилик шароитида ҳам Туркистон ўлкасида сайлов жараёнларини кузатишимиз мумкин. Туркистон шаҳарлари ичида генерал-губенаторликнинг сиёсий, маъмурий ва маданий маркази Тошкент бошқарувига мустамлака маъмурияти алоҳида эътибор берди. Шаҳар босиб олингандан (1865) кейин генерал-майор Романовский зобитлар ва амалдорлар учун унинг шарқий қисмидан жой танлади. «Рус Тошкенти»ни барпо этиш учун махсус қўмита тузилди. Қўмитанинг икки йиллик фаолияти (1866-1868) давомида маҳаллий аҳолининг юзлаб уй-жойлари бузиб ташланди, мусодара қилинган ҳудудда зобитлар ҳамда уларнинг оилалари учун турар жойлар, кўчалар ва оромгоҳлар барпо этилди. Шу тарзда кўҳна Тошкент бағри иккига бўлиб ташланди. Руслар истиқомат қилувчи қисм янги шаҳар, ўзбеклар яшайдиган қисм «Эски шаҳар», деб атала бошланди. Эски шаҳар аҳолисига янги шаҳарга ўтиш қатъиян ман этилди. XIX асрнинг 70 -

йилларида Тошкент бошқарувини ўзгартириш ҳақида Туркистон маъмурияти ҳаракат бошлади. Чунки биргина шаҳар бошлиғи - ҳоким идораси ривожланиб ва кенгайиб бораётган шаҳар хўжалигини бошқаришга қодир бўлмай қолди.

1872 йилда Сирдарё вилоят бошқармасининг умумий раёсати Тошкентда «Шаҳар низомини қўллаш» масаласини кўтариб чиқди. Россия ички губерналарида 1870 йилдан қўллана бошлаган «Шаҳар низоми»ни мустамлака маъмурияти манфаатларига мос равишда ўзгартириш, қўшимчалар киритиш асосида Тошкентда жорий этилишига доир лойиҳа тайёрланди. Полковник Фридрикс бошчилигидаги махсус комиссия уни атрофлича муҳокама қилди. Тошкент шаҳрида Низомни жорий этиш масаласи бюрократик рус аппаратида узоқ сарсонликдан кейин беш йил олиб, Санкт-Петербург маҳкамаларининг «рухсати олийси» олингандан кейин ҳал бўлди. Шаҳар низомини қўллаш бўйича Вақтли комиссия тузилиб, у 1877 йилдан иш бошлади.

1877 йилда Тошкент шаҳар Думаси ташкил этилиб, Сирдарё ҳарбий губернатори бошчилигида махсус ҳайъат тузилади. Ҳайъат сайловчилар рўйхатини тузиш, шаҳар жамоатчилик бошқарувига сайлов ўтказиш бўйича иш олиб боради. Сайловда 25 ёшга тўлган, шаҳарда кўчмас мулки бўлган рус фуқаролари, савдо ва косибчилик гувоҳномалари бўйича шаҳар солиғини тулайдиган, қарзлари бўлмаган ва судланмаган шахслар иштирок этишлари мумкин бўлган. Албатта бу жараёнда олимлар тадқиқотидаги қуйидаги манбааларга ҳам эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқдир. Мулк миқдорига қараб, сайловчилар уч табақага ажратилди. 3000 рублдан ортиқ кўчмас мулкка эга бўлганлар биринчи, 1000 рублдан ортиқлари иккинчи, 500 рублдан зиёд мулк эгалари учинчи тоифага киритилди. Мустамлакачилик нуқтаи назаридан янги шаҳар қисмида мулк цензи мулк қийматининг бир фоизи сифатида белгиланди. Шаҳар зиёлилари, ишчилар ва ҳунармандларнинг қўзғалмас мулкка эга бўлмаганлари сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилди. Ҳар бир тоифа шаҳар бошлиғи - ҳоким тура раислигида сайлов йиғинини тузди. 2400 сайловчи иштирокида ўтган йигинда шаҳар думаси ва бошқармаси сайланди. Шаҳарни бошқарадиган ноиблар (гласний) сонини белгилашда ҳам эски шаҳарга нисбатан адолатсизлик қилинди. Озчиликни ташкил қилган руслардан эса ноибларнинг учдан икки қисми сайланганлиги далили буни яққол кўрсатади. Тошкент шаҳар Думада овоз берувчилар сони 72 кишидан ошмаслиги керак эди. Уларнинг учдан бир қисми маҳаллий аҳоли, қолгани эса “Янги шаҳар” да истиқомат қилувчи аҳоли вакиллари бўлиши шарт эди. Сайловларга тўрт йилда бир марта бўлиб ўтган ва унда асосан савдогарлар, йирик саноат корхоналари хамда уй эгалари иштирок этган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, янги ташкил этилган Дума сайланган маҳаллий аҳоли вакиллари ҳокимият таянчига айлантиришни максад қилиб қўйган эди. Илк рус революциясидан (1905-

1907) кейин Россияда илк парламент яъни Давлат Думаси ташкил этилади ҳамда унга Туркистондан ноиблар сайланиши масаласи кўтарилади.

Бироқ ўша даврада Думага сайланадиган ноибларнинг қандай ва кимлар сайланиши масаласини ҳал этиш мақсадида “махсус сайлов” идораси тузилади. XIX-XX аср бошларида Туркистонда мавжуд вазият маърифатпарварлик ва тараққийпарварлик ҳаракати - жадидчилик вакиллари ўлкадаги халқларнинг қолоқликдан олиб чиқиш йўлларини ахтара бошлади. Аввало, халқни маърифатли қилиш орқали тараққиётни кўзлаган бундай илғор фикрли инсонлар одатдагидек сиёсий масалаларга ҳам эътиборини қарата бошладилар. Бироқ ўлкадаги мавжуд муаммолар асоси бўлган ачинарли бошқарувга асосланган мустамлакачилик тизими ҳар бир соҳада оғир юк бўлиб турарди. 1917 йил февраль революциясидан сўнг, император якка ҳукмронлиги тугатилгач, муваққат ҳукумат томонидан 1917 йил 2(15) мартда чиқарилган “Баёнотнома” да янги қонунчилик органини тузиш, умумий сайлов ҳуқуқи асосидаги янги сайлов қонуни қабул қилиш ҳақидаги ҳужжат эълон қилинди. Бундай шароитда маҳаллий халқларнинг сиёсий фаоллиги кескин ошди. Туркистонда илк бор маҳаллий бошкарув органи сифатида шаҳар Думаларига (1917 йил июл-август ойлари) сайловлар бўлиб ўтди. Ушбу даврда ўлкада тобора фаоллашиб бораётган сиёсий жараёнларда кузда ўтказилиши режалаштирилган Таъсис мажлисига тайёргарлик алоҳида ўрин эгаллади.

Таъсис мажлисига умумий тартибда сайлов ўтказиш кўзда тутилган бўлиб, унда Россияда мамлакат бошқарув шаклини ва табиийки, Туркистоннинг ҳуқуқларини ҳам белгилаб, берадиган Конституция тузиш кутилмокда эди. Шунинг учун ҳам жадидчиларимиз унга жиддий тайёргарлик кўрган эдилар.

Ўлкадаги сиёсий жараёнлар жадаллик билан ривожланаётган бундай вазиятда миллий зиёлилар ҳам унга мос равишда кун тартибига ўша давр имкониятларидан келиб чиққан ҳолда аниқ вазифалар қўйиб борадилар. Маърифатпарварлар Туркистондаги давлат бошқаруви масаласини муҳокама қилиб, Тошкентда 1917 йил 17-20 сентябрда бўлиб ўтган туркистонлик ва қозоқ мусулмонлари съездида Туркистон Мухториятини таъсис этишга қарор қилдилар. Туркистон Россия таркибидаги Федератив Республика бўлиши кўзда тутилган бўлиб, давлат хазинаси, ўз армиясига эга бўлмаган Туркистон шароитида бу энг маъқул йўл ҳисобланди. Бу ҳукуматнинг Парламенти бўлиши, ва парламент ўлкада яшовчи барча халқлар томонидан умумий, тўгридан-тўгри, тенг ва яшириш овоз бериши асосида 5 йиллик ваколат муддатига эга бўлган ҳолда сайланиши ҳақида келишиб олинади. Миллий зиёлиларнинг сиёсий ҳуқуқларни кўлга киритишга бўлган хоҳиши асносида сайлов тизимида фойдаланган ҳолда олий ҳокимият органларини шакллантириш мақсади мужассалашганини кўриш мумкин бўлди. 1917 йилда октябрда Тошкентда большивиклар ҳокимиятни қўлга олдилар. Большевиклар ўлкада давр тақозоси билан юзага келган илғор ғояларни

яксон қилдилар ва уларни амалга ошишига имкон бермадилар. Туркистонлик тараққийпарварлар бу пайтда ҳокимиятни тинч йўл билан, сайловлар асносида, яъни демократик йўл билан қўлга киритиш учун жиддий тайёргарлик кўриб, шай бўлиб турган эдилар. Улар бу пайтга келиб демократик сайловлар асосида қонун чиқарувчи органга эга бўлган дунёвий давлат тузиш режаларига эга эдилар. Бундан кўриниб турибдики, улар сайлов ҳуқуқи асосларини демократик тарзда ишлаб чиқдилар, диний мансублик, жинси, синфий келиб чикиш ва мол-мулкка қараб чеклашлар қўймадилар. Бу даврда эса АҚШ, Англия, Франция, Германия каби ривожланган мамлакатларда ирқи, жинси ва келиб чиқишига қараб жиддий чеклашлар мавжуд эди. Туркистонлик илғор фикрли зиёлилар томонидан бундай илғор ғояларнинг 1917 йиллардаёк илгари сурилиши уларнинг сиёсий жиҳатдан анча илғорлашиб бораётганликларини кўрсатиб турарди.

Мавжуд вазиятдан келиб чиқиб, ўлкада совет ҳокимиятининг ўрнатилиши юзасидан Туркистондаги тараққийпарварлар томонидан мусулмонларнинг тўртинчи фавқулодда қурултойини чақиради. 180 нафар делегат иштирок этган қурултой 1917 йилнинг 9-10 декабрь кунлари Туркистон Мухториятини эълон қилди. Унда демократик йўл билан Муваққат ҳукумат кенгаши ва Муваққат ҳукумат сайланди. Европалик аҳолига Халқ кенгашидан 18 та жой берилди. Албатта, совет ҳокимияти ўлкадаги халқларни давлат бошкарув ишларига қодир бўлмаган деб ҳисоблаб, уларни синдириш мақсадида маҳаллий аҳолига биронта ҳам ўрин ажратмаган, қолаверса, ушбу муваққат ҳукуматни тан олишни истамаган. Бу ўз навбатида Туркистон халқларининг демократик иродасининг ифодаси эди. Бироқ совет ҳокимиятини Туркистон мухториятини йуқ қилиш тғрисида қарор қабул қилди. Халқ Комиссарлари Советининг Туркистон мухтор ҳукуматини йўқотиш тўғрисидаги 1918 йил февралда қабул қилган карори асосий халқнинг асосий манфаатларини ошкора инкор этишдан далолат бераради. Айтиш мумкинки, туркистонликлар миллий демократик асосда давлатчиликни тиклаш, мустамлакачилик занжирларини узиш йўлида биринчи амалий қадам ташлашга уринган эди.

Совет ҳокимияти ҳукмрон бўлган даврда сайлов жараёнлари, халқ ҳокимияти ҳакида қанча фикрлар билдирилмасин, бироқ ушбу даврда барча сайлов жараёнлари марказнинг кўрсатмаси асносида амалга оширилиб келинарди. Бу вазият деярли 80-йилларнинг охиригача ҳукмрон бўлди.

1989 йил 20 октябрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Конституцияга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонун, “Ўзбекистон Республикаси халқ депутатлари сайлови тўғрисида”ги Қонун, “Халқ депутатлари сайловини белгилаш тўғрисида”ги Олий Советнинг қарори ва улар асосида 1990 йил феврал – март ойларида бўлиб ўтган Ўзбекистон халқ депутатлари сайлови муҳим роль ўйнади. Ушбу жараённи Ўзбекистон Республикаси биринчи президенти И.А.Каримов қуйидагича таъкидлаган эди: “ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, халкимиз иродаси

ҳамда ваколати билан сайланган дастлаки Олий Кенгаш давлатимиз ва жамиятимиз ҳаётида тарихий бурилишга асос солди, пойдевори қурди ва бошқарди”. XII чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашига бўлиб ўтган сайловлар олдингиларидан тубдан фарқ қилиб, илк бор доимий асосда ишловчи орган сифатида беш йил муддатга Марказий Сайлов комиссияси ташкил этилди, битта партия шароитида булса ҳам, депутатликка номзодларни кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлган субъектлар кўлами кенгайди, бир мандат учун сайлов округларида бир нечта номзодлар кураш олиб боришлари қонунан рухсат этилди, биринчи марта давлат ҳокимияти олий ва маҳаллий органларининг ваколатлари муддатлари тенглаштирилди. Сайлов тизимини шаклланиши иккинчи бир жиҳатига ҳам эътибор берадиган бўлсак, бу бевосита энг илғор демократик талабларга асосланган миллий қонунчилик тизими яратилган. Унинг асосий қоидалари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXIII бобида, шунингдек, “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Референдуми тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги, “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайловлар тўғрисида”ги, “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунлар сайлов тизимини янада мустаҳкамланишига эришилди. Энг асосийси янги “Сайлов кодекси”ни қабул қилиниши мамлакатимизда сайлов тарихининг янги даврини бошлаб берди. Сайлов тарихига назар солиш билан бирга сайловлар бир қатор ижтимоий – сиёсий вазифаларни ҳам бажаради. Биринчидан, сайловлар ҳокимият учун ўзаро курашувчи турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини рўёбга чиқариш механизмларидан бири ҳисобланади. Иккинчидан, сайловолди кампанияси даврида кишилар онгида шаклланадиган муҳим сиёсий, иқтисодий, ижтимоий муаммоларга нисбатан уларнинг муносабатини намоён қилади ҳамда жамият олдида турган муаммоларнинг моҳиятини, уларнинг ечимини ўзига хос усулларда ҳал этиш имкониятларини кўрсатади. Хулоса қилиб, Ўзбекистон сайлов тарихи унчалик узоқ даврни олмаган бўлсада, бироқ мустақиллик давридаги сайлов тарихининг шаклланиши учун етарли асослар мавжудлигини исботлаб берди. Шунингдек, сайлов тарихининг ҳар бир босқичида Конституция ва халкаро андозаларга мос равишда ислоҳотлар мақсади ва фуқаролар сиёсий ҳуқуқий онгининг ўсиб боришига мутаносиб тарзда янги поғонага кўтарилди. Бошқача қилиб айтганда, сайловнинг амалиётда изчил қўлланилиши мамлакатда амалга оширилаётган демократик ислоҳотларнинг таркибий қисмига айланди. Шуни айтиш мумкинки, давлат ҳокимиятини шакллантиришнинг асосий воситаси ҳисобланган - демократиянинг кўзгуси, умумхалқ сайловларининг мазмун-мохияти, унинг қисқача тарихи, бу ўта муҳим сиёсий тадбирни амалга оширишда жаҳон мамлакатлари тўплаган тажриба ва сайловларнинг бугунги кунда жамиятнинг сиёсий ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти жуда каттадир.

Адабиётлар рўйхати

1. Ҳуқуқ газетаси 2009 йил 17 декабр № 51
2. А.Саттаров, Д.Холманова. Сайловда биринчи марта овоз берувчилар учун қўлланма. Т.: Ўзбекистон. 2014. 4-б.
3. Ц.Содиков, Н.Жураев. Ўзбекистон тарихи (Туркистон чоризм мустамлакачилик даврида).:Т. “Шарқ” НМАК, 2011 244-245 б.
4. Б.Эшов Ўзбекистонда давлат ва махаллий бошкарув тарихи. Янги аср авлоди, -Т.: 2012 йил, 435-436 бет
5. Ш.Дудратхужаев. Ўзбекистонда профессионал парламент тизимининг сиёсий институт сифатида шаклланиши ва ривожланиш истикболлари. Шарқ. НМАК., 2007, 44-45 бет.
6. С.С. Аъзамхужаев Туркистон мухторияти: миллий демократик давлат курилиш тажрибаси. Узбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. -Т.: Шарк, 2001. 184-б.
7. Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Ведемостлари. 1989. 26-28, 8-18, 18-35, 55-б.
8. И.А.Каримов “Ижобий ишларимизни охирига етказайлик”, XII чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 16-сессиясидаги маъруза. - Т.: Ўзбекистон. 1994 й. 3-б.
9. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрда Олий Мажлисга тақдим этган Мурожаатномаси.
10. Международные акты о правах человека: Сборник документов. 2-е изд., доп.-М.: Норма, 2002.
11. М.Х.Хакимов, Я.М. Серьга Борьба большевиков за создание национальной советский государственности в Туркестане. - Т.: Узбекистан, 1964.